

Aleksandra Kruk

Uniwersytet Zielonogórski
ORCID: 0000-0002-7545-941X
a.kruk@inpa.uz.zgora.pl

Alternatywa dla Niemiec w Brandenburgii – postulaty polityczne i ich realizacja

Wprowadzenie

Utworzona w 2013 r. Alternatywa dla Niemiec w 2014 i 2019 roku w wyniku wyborów do landtagu w Brandenburgii uzyskała status opozycji parlamentarnej, przyjmując rolę przeciwnej establishmentowi partii protestu. Celem artykułu jest przedstawienie przyczyn uzyskania poparcia przez AfD w Brandenburgii, wynikających z kontestowania polityki niemieckiego establishmentu, oraz metod ubiegania się przez nią o sprawowanie władzy poprzez przyjęcie roli partii protestu i partii ruchu. Teoretyczne podejście bazuje na badaniach Uwe Juna i Oskara Niedermayera, którzy podkreślali znaczenie reprezentacji politycznej oraz funkcji rekrutacyjnej w funkcjonowaniu partii politycznych¹. Analizując zwiększanie się reprezentacji AfD w systemie partyjnym Brandenburgii, zastanawiano się nad sprawczością ugrupowania. Chociaż partie sprawujące w Brandenburgii władzę od lat 90. XX w. deklarują, że nie chcą współpracować z AfD, to poprzez mechanizm rywalizacji o poparcie są zmuszone reagować na postulaty i działania przedstawicieli tej partii i komunikować wyborcom, jaki jest dystans pomiędzy programami i celami ugrupowań.

W artykule przyjęto następujące hipotezy:

1) Zdolność rekrutacyjna AfD wynikała i wynika z sytuacji społeczno-politycznej w Brandenburgii i krytyki rządu RFN.

---

¹ U. Jun, O. Niedermayer, *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2021. Neueste Entwicklungen des Parteienwettbewerbs in Deutschland*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2023.

2) AfD przyjęła rolę partii protestu i partii ruchu.

3) SPD, CDU i Partia Lewicy, tj. partie sprawujące władzę w Brandenburgii, nie będą dążyły do współpracy z AfD.

Podczas prac nad artykułem przeprowadzono kwerendę literatury, która bazuje na badaniach politologicznych, historycznych i socjologicznych. Stosowano metodę analizy treści raportów, programów partyjnych, publicystyki (w tym prasy regionalnej, tzn. „Märkische Allgemeine Zeitung”, „Märkische Oderzeitung”) oraz wypowiedzi polityków. Poprzez analizę źródeł pierwotnych i wtórnych skupiono się na badaniach kontekstu dochodzenia do władzy AfD, który wynikał z sytuacji społeczno-politycznej w Brandenburgii. Badano także wzrost popularności AfD, będący efektem pracy programowej i aktywności polityków, poprzez analizę informacji statystycznych.

Společno-polityczne nastroje w Brandenburgii jako „uwarunkowania sukcesu AfD”?

Brandenburgia po zjednoczeniu Niemiec pozostawała krajem związkowym, w którym po 1990 r. umocniła się władza SPD i Partii Lewicy, a liderami pozostawali Manfred Stolpe, Mathias Platzeck, Dietmar Woidke. Establishment polityczny postulował przewyższanie podziałów, umacnianie stabilności i modernizację landu. Pomimo że według badań Urzędu Statystycznego Berlin–Brandenburgia produkt krajowy Brandenburgii wzrósł o 6% w pierwszej połowie 2023 r. i był to najlepszy wynik spośród wszystkich krajów związkowych, to wzrasta ruch protestu i poparcie dla Alternatywy dla Niemiec² wśród mieszkańców tego landu. Trzydzieści lat po zjednoczeniu Niemiec coraz częściej pojawiają się komentarze wskazujące na rozprzestrzenianie się zjawiska ksenofobii, poczucia niepewności i strachu przed przyszłością. Dostrzega się analogie z refleksjami o nastrojach społecznych na peryferiach pióra Alvina Tofflera, Anny Wolff-Powęskiej i Clausa Offe, którzy tłumaczyli, że doświadczenie transformacji niesło ze sobą nostalgicę³ za poczuciem bezpieczeństwa socjalnego.

Arkadiusz Stempin podkreśla, że Niemcy ze Wschodu tkwią w ostalгии i obawiają się utraty socjalnego komfortu, który natrafił na przeszkody wynikające z:

- * kosztów pandemii;
- * konsekwencji wojny rosyjsko-ukraińskiej dla sytuacji energetycznej w Niemczech;
- * obaw przed kosztami modernizacji, które są niezbędne dla wdrożenia polityki energetycznej.

Niemcoznawca ten uważa, że polityka komunikacyjna niemieckiego rządu, np. dotycząca nowej ustawy o energii w budynkach mieszkalnych, wprowadza poczucie niepewności wśród mieszkańców i potrzebę kontestacji⁴. Według raportu *Zdystansowane*

² I. Göldner, *Tesla-Effekt: Brandenburgs Wirtschaft wächst stark*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 23 IX 2023.

³ C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, Wydawnictwo Naukowe „PWN”, Warszawa–Kraków 1999; A. Toffler, *Szok przyszłości*, Wydawnictwo „Zysk i Spółka”, Poznań 1998; A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Instytut Zachodni, Poznań 1998.

⁴ A. Stempin, *Niemcy nieodwracalnie zmieniły kurs*, „Rzeczpospolita”, 3 X 2023.

Centrum. Postawy prawicowo-ekstremistyczne i wrogie wobec demokracji w Niemczech w latach 2022/2023 Instytutu ds. Interdyscyplinarnych Badań nad Konfliktami i Przemocą, które opublikowała Fundacja im. F. Eberta nastąpiło nasilenie się postaw radykalnych oraz antysemityzmu⁵. Jedną z przyczyn tego zjawiska jest zwiększenie aktywności propagandowej przez część środowisk skrajnie prawicowych z Niemiec Zachodnich w latach 90. XX w. na terytorium Turynii, Saksonii i Brandenburgii. Skrajna prawica wykorzystywała emocje społeczne wynikające z braku satysfakcji i rozczarowania z powodu napięć towarzyszących jednoczeniu Niemiec. W Brandenburgii spadło zaufanie do demokracji, natomiast wzrosło poczucie osamotnienia i nierówności społecznych. Badani wskazują na poczucie lęku wywołanego zmianami klimatycznymi, 8,3% badanych manifestuje postawę prawicowo-ekstremistyczną⁶. Młodzież Brandenburgii obawia się pogorszenia sytuacji życiowej, a jej chęć angażowania się w sprawy polityczne maleje:

– 95 spośród 100 respondentów wśród młodzieży deklaruje zadowolenie z sytuacji życiowej,

– 34% deklaruje chęć angażowania się w życie polityczne (to o 14% mniej niż w 2017 r. według badania „Młodzież w Brandenburgii”, prowadzonego od 1991 r. na wniosek ministerstwa oświaty).

Jedną z analizowanych przyczyn była pandemia COVID-19. Z badań wynika, że również ekologiczny ruch Fridays for Future stracił zwolenników. Wzrasta natomiast liczba osób o poglądach skrajnie prawicowych, wrogo nastawionych wobec migrantów. Młodzież deklaruje zadowolenie z sytuacji mieszkaniowej (72,4%), przyjaciół (68,4%), relacji z rodzicami (68,6%). Młodzi ludzie uważają, że znajdują pracę (90%), obawiają się natomiast inflacji (62,7%) i ryzyka związanego z zaopatrzeniem w energię (49%). Prawie 70% obawia się, że może dojść do użycia broni atomowej w związku z wojną na Ukrainie. Pytano 3142 przedstawicieli młodzieży w 36 szkołach⁷.

Zniechęcenie wynika także z przedstawionego przez Dirka Oschmanna w książce *Niemcy – wschodni wynalazek* poczucia asymetrii między Niemcami ze Wschodu i Zachodu. Pochodzący z Niemiec Wschodnich literaturoznawca zwraca uwagę na dominację Niemców z Zachodu, którzy po zjednoczeniu utrwaliли podziały społeczne we wschodniej części kraju, przejmując kapitał oraz zajmując miejsca pracy w cenionych instytucjach⁸. Według badań „Monitora elit”, który ustalał poziom niedoreprezentowania Niemców ze Wschodu wśród elit w latach 2018–2023, mieszkańcy Niemiec Wschodnich nie mają reprezentacji w zarządach i na stanowiskach przywódczych w instytucjach publicznych.

Pełnomocnik rządu ds. Niemiec Wschodnich, Carsten Schneider (SPD), zaznaczył, że poprawia się sytuacja w ministerstwach, ale minister Brandenburgii ds. kultury

⁵ A. Zick, B. Küpper, N. Mokros, *Die distanzierte Mitte. Rechtsextreme und demokratiegefährdende Einstellungen in Deutschland 2022/23*, Hg. für die Friedrich-Ebert-Stiftung v. Franziska Schröter Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Bonn 2023.

⁶ F. Heusmann, *Die Mitte rückt nach rechts*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 22 IX 2023.

⁷ L. Köpsell, K. Peters, *Immer weniger Jugendliche engagieren sich politisch*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 19 IX 2023.

⁸ Wykład Dirka Oschmanna na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 11 X 2023; D. Oschmann, *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung*, Ullstein Verlag, Berlin 2023.

i nauki Manja Schüle uważa, że obecny deficyt elit z Niemiec Wschodnich w instytucjach kultury, np. w mediach, jest „wstrząsający”⁹. W Brandenburgii trwają także protesty wynikające z niezadowolenia z sytuacji w szkolnictwie. 24 września 2023 roku odbyły się w Poczdamie demonstracje. Łącznie w niemieckich miastach protestowało 15 tys. osób. Był to wiec poparcia dla sojuszu „Bildungswende Jetzt”, działającego na rzecz zwiększenia inwestycji w oświatę¹⁰.

W Brandenburgii narastają obawy przed zwiększeniem liczby azylantów oraz z powodu braku poczucia bezpieczeństwa na granicy polsko-brandenburskiej. Gminy w Brandenburgii informują, że nie mają wystarczających środków, aby przyjmować ubiegających się o azyl. Brakuje zaopatrzenia w przedszkolach, szkołach i pomocy medycznej oraz możliwości zapewnienia kursów językowych. Burmistrz Cottbus, Tobias Schick (SPD), opowiada się za wzmocnionymi kontrolami granic, podobnie uważają politycy CDU. W 2023 roku 10,5 tys. uchodźców trafiło do ośrodków tymczasowego zakwaterowania w Brandenburgii, głównie w Eisenhüttenstadt. We wrześniu do miejsc pierwszego zakwaterowania przybywały 72 osoby dziennie. Z 4157 miejsc 3267 jest zajętych¹¹.

Próby wyjaśniania sukcesów wyborczych AfD rozprzestrzenianiem się populizmu są krytykowane i uznawane za pobieżne. Cas Mudde podkreślał, że populizm często odwołuje się do podziału społeczeństwa na elity i pozostałych członków oraz występujących między tymi grupami konfliktów. Cechą populizmu jest ekskluzywność, idealizowanie własnej społeczności i popleczników, wyrażanie niezadowolenia wobec działań decydentów. Trzeba podkreślić, że AfD w swojej genezie była nazywana partią profesorów, przedstawicieli elit, którzy protestowali przeciwko polityce europejskiej rządu A. Merkel¹².

Bardziej przyjęło się jednak definiowanie AfD jako partii protestu, która formułuje swoje postulaty na bazie sprzeciwu wobec ustanowionych reguł, zasad, praw, odwołując się do lewicowych, centrowych lub prawicowych poglądów i postulatów. Partie protestu mogą wyłaniać się na różne sposoby. Typowe dla genezy takiego ugrupowania jest odłączenie się od już funkcjonujących partii polityków, którzy wyrażają sprzeciw wobec dominującego w niej nurtu, lub powstanie partii na bazie ruchów protestu.

Kontestacja jako instrument walki o władzę

Zjazd założycielski AfD w Brandenburgii odbył się 28 kwietnia 2013 r., a pierwszym przewodniczącym partii został Roland Scheel, jednak wskutek konfliktów wewnętrznych polityk ten w grudniu 2013 r. zrezygnował z pełnienia tej funkcji, a zastąpił go

⁹ I. Göldner, J. Josten, „Elitenmonitor”: *Kaum Ostdeutsche in Führungsjobs*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 21 IX 2023.

¹⁰ *Protestaktionen für gute Bildung*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 25 IX 2023.

¹¹ U. Wangemann, *Flüchtlinge: Landkreise sehen sich am Ende ihrer Kapazität*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 20 IX 2023.

¹² M. Weisskircher, *The Strength of Far-Right AfD in Eastern Germany: The East-West Divide and the Multiple Causes behind „Populism”*, „The Political Quarterly” 2020, No. 3, s. 614–622; A.-S. Heinze, *Zum schwierigen Umgang mit der AfD in den Parlamenten: Arbeitsweise, Reaktionen, Effekte*, „Zeitschrift für Politikwissenschaft” 2020, vol. 31, s. 133–150.

na dwa miesiące Rainer van Raemdonck. W lutym 2014 r. przywództwo w partii przejął Alexander Gauland, który obok Bernarda Lucke i Konrada Adama był jednym z założycieli Wahllalternative 2013. Politycy protestowali przeciwko rządowi kanclerz Angeli Merkel. W wyborach do Bundestagu w 2013 r. 6% uprawnionych do głosowania z Brandenburgii oddało głosy na AfD.

Liderem tej partii w Brandenburgii był Alexander Gauland. Polityk urodził się w 1941 r. w Chemnitz, ale po zdaniu matury w 1959 r. wyemigrował do Niemiec Zachodnich, gdzie podjął studia prawnicze. Jego praca doktorska dotyczyła zasady legitymizacji podczas kongresu wiedeńskiego. Gauland kierował kancelarią stanu w czasie, kiedy Walter Wallmann, chadecki polityk, sprawował funkcję premiera Hesji w latach 1987–1991. Przywódca AfD opublikował w 1994 roku biografię Helmuta Kohla. Był także znany jako ceniony konserwatywny dziennikarz, który przez 15 lat wydawał „Märkische Allgemeine Zeitung”, a później pisał do prestiżowych gazet, np. „Die Zeit” czy „Frankfurter Allgemeine Zeitung”¹³. W 2010 roku Gauland podpisał manifest, w którym wyrażał swój sprzeciw wobec lewicowego trendu w CDU. Protestował przeciwko: zadłużaniu państwa; lewicowej polityce społecznej i *gender mainstreaming*, małżeństwom homoseksualistów oraz ustawie antydyskryminacyjnej, polityce wielokulturowości, polityce oświatowej, niepielegnowaniu pamięci o ofiarach wypędzeń oraz aborcji. Sygnatariusze manifestu sprzeciwiali się także niedostatecznej ochronie chrześcijańskiego dziedzictwa oraz niebezpieczeństwu islamizacji w UE¹⁴. Polityk zarzucał A. Merkel, że zmieniła CDU w partię utrwalania władzy i rezygnacji z konserwatywno-liberalnych przekonań. W 2002 r. w esejie o rozumieniu konserwatyzmu polityk wyjaśniał, że współcześni konserwatyści obawiają się globalizacji, podczas gdy Edmund Burke wyrażał obawy przed kolonializmem i imperializmem¹⁵.

Po raz pierwszy ugrupowanie uzyskało liczące się poparcie w wyborach do landtagu Brandenburgii 14 września 2014 r., zdobywając 12,2% głosów¹⁶. Po 2014 r. wśród partii dalekiej prawicy, definiowanych przez Christiana Demutha jako partie prawicowo-ekstremistyczne i prawicowo-radykalne, AfD wysunęła się na pierwszy plan. Partia uzyskała status opozycji w landtagu, gdy po wyborach został utworzony rząd SPD i Partii Lewicy. W wyborach do landtagu spośród 11 kandydujących ugrupowań miejsca w parlamencie zdobyło wtedy sześć partii. Kiedy AfD sięgała po miejsca w parlamencie Brandenburgii, system polityczny tego landu był określany jako triumwirat, ponieważ wskazywano na dominację SPD, CDU i Partii Lewicy. Werner Reutter zwraca uwagę, że system partyjny w Brandenburgii był asymetryczny, a SPD odgrywała w nim rolę hegemonu. Cechą charakterystyczną systemu partyjnego Brandenburgii była także

¹³ E. Crome, *AfD. Eine Alternative?*, Verlag Das Neue Berlin, Berlin 2015, s. 18–20; A. Werner, *Was ist, was will, wie wirkt die AfD*, Das Neue ISP Verlag, Köln–Karlsruhe 2015, s. 39.

¹⁴ *Manifest gegen den Linkstrend in der CDU*, „Medrum” [online], 15 II 2010 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://medrum.de/content/manifest-gegen-den-linkstrend-der-cdu>>.

¹⁵ A. Werner, *Was ist...*, s. 57.

¹⁶ W wyborach do Parlamentu Europejskiego 25 V 2014 r. z Brandenburgii wybrani zostali Jan Christian Ehler z CDU, Susanne Melior z SPD i Helmut Ernst Scholz z Partii Lewicy. AfD zdobyła 7 miejsc i 7,1% poparcia w skali całych Niemiec. W wyborach z 26 V 2019 r. Alternatywa dla Niemiec zdobyła łącznie 11 miejsc w Parlamencie Europejskim, a z Brandenburgii eurodeputowanymi zostali Ehler z CSU i Scholz z Partii Lewicy.

słaba pozycja Wolnej Partii Demokratycznej oraz Zielonych, którzy dopiero pod koniec pierwszego ćwierćwiecza XXI w. poprawili swoje notowania w tym kraju związkowym. Inną cechą charakterystyczną życia partyjnego Brandenburgii była stosunkowo mocna pozycja Deutsche Volkunion, która w latach 1999 i 2004 przekroczyła próg 5% i uzyskała miejsca w landtagu¹⁷.

Alexander Gauland stanął po wyborach w 2014 r. na czele 10-osobowej frakcji. Alternatywa dla Niemiec podejmowała przede wszystkim tematy dotyczące polityki antyimigranckiej oraz walki z przestępczością¹⁸. Partii od początku zarzucano ksenofobię i nacjonalizm¹⁹. W moim przekonaniu ugrupowanie zaczęło być klasyfikowane jako ekstremalne i radykalne ze względu na szczególne skupianie się na wybranych postulatach wyborczych oraz bezkompromisowe, nieuwzględniające wszystkich aspektów zjawisk, dążenie do realizacji celów politycznych. John M. Berger wymienił wiele przejawów ekstremizmu: rasowy, etniczny, religijny, nacjonalistyczny, antyrządowy, anarchistyczny, klasowy, ruchu jednego tematu, genderowy, dotyczący seksualnej orientacji i podkreślił, że typowe dla ekstremizmu jest działanie wykluczające, polegające na podziale, na kreowaniu konfliktu pomiędzy będącymi w grupie i pozostającymi poza grupą²⁰.

Brandenburska AfD poparła rezolucję z Erfurtu z 14 marca 2015 roku ogłoszoną przez Björna Höckego z Turynii i André Poggenburga z Saksonii, w której politycy przeciwstawili się „politycznym eksperymentom”, tj. *gender mainstreaming* i polityce wielokulturowości. Partia postulowała priorytet prawa rzymskiego, chrześcijaństwa oraz kultury wiodącej. Była postrzegana jako społeczność reprezentująca mentalność odgradzania się (*Wagenkulturmentalität*), wynikającą z ksenofobii i krytykowania globalizacji.

Wielu polityków europejskich wskazywało wcześniej na porażkę polityki wielokulturowości. Alternatywa dla Niemiec zdecydowanie negowała politykę otwartości wobec cudzoziemców, w dobie intensyfikacji kryzysu migracyjnego uznając za priorytet ochronę tożsamości narodowej. Hasła protestu przeciwko polityce CDU zostały rozwinięte w programie zasadniczym AfD, przyjętym w 2016 r. podczas zjazdu w Stuttgarcie²¹.

Zmiana władzy i wzrost poparcia pomimo wewnętrznej niestabilności w partii

W wyborach do Bundestagu w 2017 r. AfD z Brandenburgii wprowadziła pięciu przedstawicieli: Alexandra Gaulanda, Norberta Kleinwächtera, Steffena Kotrégo, Romana

¹⁷ W. Reutter, *Wahlen und Parteien in Brandenburg*, [w:] A. Lorenz, A. Anter, W. Reutter, *Politik und Regieren in Brandenburg*, Springer VS, Wiesbaden 2016, s. 68–69.

¹⁸ Ch. Demuth, *Rechtsextreme und Rechtsradikale Parteien in Brandenburg*, [w:] *Parteien in Brandenburg*, Hrsg. J. Lempp, BeBra Wissenschaft, Berlin 2008, s. 185.

¹⁹ S. Berger, *The Alternative für Deutschland (AfD) and Its Appeal to Workers – with Special Reference to the Ruhr Region of German*, „Totalitarianism and Democracy” 2022, vol. 1, s. 53.

²⁰ J.M. Berger, *Extremism*, The MIT Press, Cambridge 2018, s. 30, 51–56.

²¹ Ch. Kopke, A. Lorenz-Milord, *Von der Rechtsabspaltung der CDU zur rechtsextremen „Bewegungspartei”*, [w:] *Rechtsparteien in Brandenburg. Zwischens Wahlalternative und Neonazismus 1990–2020*, Hrsg. G. Botsch, Ch. Schulze, BeBra Wissenschaft Verlag, Berlin 2021, s. 217–232; S. Maas, *Kulturprogramm der AfD. Gegen die „Ideologie des Multikulturalismus”*, „Deutschlandfunk” [online], 29 IV 2016 [dostęp: 31 VII 2023]: <<https://www.deutschlandfunk.de/kulturprogramm-der-afd-gegen-die-ideologie-des-100.html>>.

Reuscha oraz René Springera. Gauland zakończył pełnienie funkcji w landtagu w Brandenburgii, aby móc działać na poziomie federalnym. Podczas zjazdu brandenburskiej AfD we Frankfurcie nad Odrą w 2017 r. zrezygnował z przewodniczenia partii, a nowym przewodniczącym został Andreas Kalbitz. Polityk urodził się w 1972 r. w Monachium. W latach 1994–2006 był spadochroniarzem Bundeswehry r. Nie ukończył studiów wyższych. Nie był jeszcze pełnoletni, kiedy wstąpił do młodzieżówki CSU. W 1994 r. wstąpił do Partii Republikanie²², utworzonej w 1983 r. w Monachium partii protestu przeciwko udzieleniu NRD przez banki zachodniemieckie kredytu w wysokości 1 mld marek. Republikanie byli eurosceptyczni i sprzeciwiali się napływowi imigrantów do Niemiec²³. Kalbitz, wstępując do AfD w 2013 r. zataił członkostwo w Partii Republikanie. Zanim stał się kulą u nogi partii, ponieważ do opinii publicznej docierało coraz więcej informacji o powiązaniach polityka z ugrupowaniami neonazistowskimi, jego kariera układała się pomyślnie. Polityk zaprzeczał, że należał w latach 90. do organizacji Niemiecka Młodzież Wierna Ojczyźnie (Heimattreue Deutsche Jugend, HDJ), ale urząd ochrony konstytucji potwierdził jego powiązania z HFJ. W AfD Kalbitz reprezentował środowisko określane jako Skrzydło (Flügel), które jest uważane za najbardziej radykalną i kontrowersyjną grupę w partii. Skrajność poglądów w ramach ugrupowania doprowadziła do rozłamów, a część umiarkowanych członków zaczęła przekazywać informacje dokumentujące przykłady działań niezgodnych z zasadami demokracji do urzędu ochrony konstytucji. Kalbitz został w 2020 r. pozbawiony przywództwa i usunięty z partii przez sąd wewnętrzny AfD. Jednak pozostał członkiem frakcji AfD w landtagu. Jego sytuacja była specyficzna, ponieważ broniła go część liderów AfD, np. Alexander Gauland i Björn Höcke²⁴.

W oparciu na krytyce koalicji rządzącej kampanii wyborczej do landtagu w 2019 r. AfD przedstawiła program, który przyniósł jej sukces. Elektorat partii interesowały przede wszystkim ograniczenie imigracji i walka z przestępczością, podczas gdy wyborcy SPD i FDP podnosili postulaty gospodarcze, Zieloni dotyczące polityki ochrony środowiska, a CDU zwracała uwagę na rolę edukacji. Alternatywa dla Niemiec postulowała także, aby nie zaprzestawać po 2038 r. korzystania z węgla brunat-

²² Andreas Kalbitz: *Frau, Karriere, Lebenslauf – Was Sie über den AfD-Kandidaten wissen müssen*, „Merkur” [online], 2 IX 2019 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.merkur.de/politik/andreas-kalbitz-frau-karriere-lebenslauf-alle-infos-zu-afd-kandidaten-zr-12929007.html>>.

²³ K. Ziemer, *Nacjonalistyczne partie polityczne skrajnej prawicy w Republice Federalnej Niemiec*, [w:] *Nowe partie i ruchy polityczne*, red. K. Walecka, K. Wojtas, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2017, s. 77–76; I. Janicka, *Niemieckie partie polityczne. Vademecum*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Staszica, Piła 2008, s. 76–78; J. Krasuski, *Historia RFN*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1987, s. 660–661; A. Nitschke, *Partie protestu w Niemczech. W poszukiwaniu kryterium wyróżniającego*, [w:] *Partie protestu w Polsce i w Europie. Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*, red. A. Pacześniak, M. Winclawska, Echo, Wrocław–Toruń 2013, s. 93–96.

²⁴ M. Kokot, *Niemieckiej AfD grozi rozłam. Umiarkowani działacze donoszą służbom na skrajnie prawicową ekstremę*, „Gazeta Wyborcza”, 3 VIII 2020; P. Jendroszczyk, *AfD pragnie się ucywilizować*, „Rzeczpospolita”, 29 IX 2020; J. Haszczyński, *Niemiecki kontrwywiad zajmuje się AfD*, „Rzeczpospolita”, 12 III 2020.

nego²⁵. W piśmiennictwie naukowym coraz częściej AfD była nazywana partią protestu²⁶, jednak Jörg Meuthen, przewodniczący AfD, stwierdził po wyborach, że jego ugrupowanie nie jest partią protestu, ale stało się partią ludową, ogólnospołeczną. Polityk podkreślił, że oprócz Zielonych (+4,6%) pozostałe ugrupowania nie poprawiły swoich rezultatów wyborczych²⁷. Partia uzyskała w maju 2019 r. 15,9% w wyborach komunalnych, a 1 września w wyborach do landtagu 23,5% głosów i 23 mandaty. Frekwencja wyniosła 61,3%. Cechą zachowań wyborczych w 2019 r. w Brandenburgii był wysoki wskaźnik zmian preferencji wyborczych. Według badań Infratest dimap AfD pozyskała ponad 107 tys. głosów od wyborców, którzy wcześniej nie głosowali. Przejęła także 28 tys. głosów CDU i 12 tys. głosów SPD, a ponadto otrzymała 11 tys. głosów od byłych wyborców Partii Lewicy²⁸. W odczuciu tylko 37% zwolenników AfD partia niedostatecznie dystansowała się od stanowisk prawicowo-ekstremistycznych. Aż 99% zwolenników AfD twierdziło, że partia wypowiada się na tematy, których unikają inne ugrupowania, a 97% zwolenników AfD opowiadało się za odgradzaniem od obcokrajowców i uchodźców. Większość zwolenników AfD twierdziła, że partia ma wyczucie nastrojów społecznych w Brandenburgii, prowadzi prawidłową debatę klimatyczną, zabiega o rozwiązywanie problemów lokalnych oraz kontynuuje tradycję ruchów działających we Wschodnich Niemczech po 1989 r.²⁹

Tabela 1. Wyniki wyborów do landtagu w Brandenburgii w 2014 i 2019 roku

Ugrupowanie	Rok 2014	Rok 2019
SPD	31,9%	26,2%
CDU	23,0%	15,6%
Partia Lewicy	18,6%	10,7%
AfD	12,2%	23,5%
Zieloni	6,2%	10,8%
BVB/FW	2,7%	5,0%

Źródło: *Der Landeswahlleiter – Brandenburg, Wahlergebnisse*, „Land Brandenburg” [online], 1 IX 2019 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.wahlergebnisse.brandenburg.de/wahlen/LT2019/tabelleLand.html>>.

²⁵ *Wahlreport Landtagswahl Brandenburg 2019. Eine Analyse der Wahl vom 01. September 2019*, Infratest Dimap, Berlin 2019, s. 29: <https://www.infratest-dimap.de/fileadmin/user_upload/Wahlreport_BB_2019_leseprobe.pdf> [dostęp: 5 XI 2023].

²⁶ A. Moroska-Bonkiewicz, *Radykalizacja niemieckiej sceny politycznej. Fenomen sukcesu Alternatywy dla Niemiec w wyborach do Bundestagu w 2017 r.*, „E-Politikon” 2017, nr 23, s. 172.

²⁷ *Landtagswahl-Programm für Brandenburg 2019*, Alternative für Deutschland, Potsdam 2019: <https://afd-brandenburg.de/wp-content/uploads/2019/06/Wahlprogramm_Brandenburg_2019_ohne_kapitelbilder_kommentare_acc2144-01-06-19-final.pdf> [dostęp: 5 XI 2023]; *AfD: Pressekonferenz zu den Landtagswahlen in Brandenburg und Sachsen am 02.09.19*, „You Tube. Phoenix” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=0ub2rMEZg4U>>.

²⁸ R. Avram, *Analyse der Wählerwanderungen. Nur 40 Prozent der Wähler blieben ihrer Partei treu*, „RBB 24” [online], 3 IX 2019 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.rbb24.de/politik/wahl/Landtagswahl/beitraege/landtagswahl-brandenburg-waehlerwanderung-nichtwaehler-analyse.html>>.

²⁹ *Wahlreport Landtagswahl...*, s. 40.

Sukces wyborczy AfD był wyjaśniany jako konsekwencja utraty zaufania do klasy rządzącej, której działania w odczuciu wyborców nie przynosiły satysfakcjonujących rozwiązań problemów społecznych. Z badań Infratest dimap wynikało, że silne jest poczucie rozczarowania działaniami na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego. Katarzyna Kamińska-Korolczuk komentowała, że wprawdzie przedstawiciele AfD nigdy nie czuli się beneficjentami dobrostanu (*Wohlfahrt*), to jednak szczególnie artykułują obawy przed jego utratą³⁰. Ugrupowanie to prezentowało się jako bastion konserwatywnych wartości i negator polityki obozu rządzącego. Roger Eatwell i Matthew Goodwin zwracali uwagę, że klasyfikowanie AfD jako ugrupowania radykalnego bierze się z jego krytyki „pewnych aspektów liberalnej demokracji”³¹, jednak w przypadku AfD należałoby zwrócić uwagę na powiązania niektórych członków partii ze środowiskami przychylnymi wobec poglądów faszystowskich i wykorzystującymi środki propagandy, aby propagować wrogość wobec obcych. W 2016 r. zarząd federalnych struktur AfD podał do publicznej wiadomości, że nie współpracuje z ruchem niemieckich identarystów, którzy byli aktywni w mediach społecznościowych oraz organizowali protesty przeciwko pozbawianiu Niemców ojczyzny, tożsamości i wartości. Ruch Identarystów prezentuje się jako ruch patriotyczny, skupiony na promowaniu tożsamości i niemieckiej kultury. Jego retoryka, sposób działania i cele są podobne do aktywności identarystów z innych państw w Europie. Ruch Identarystów wyraża obawy przed niżem demograficznym w Niemczech oraz zdominowaniem Niemców przez inne narody. Obiektem jego szczególnej krytyki była polityka otwartości kanclerz Angeli Merkel. Niechęć wobec imigrantów oraz profesjonalna i ekspansywna aktywność ugrupowania spowodowały, że było obserwowane przez federalny urząd ochrony konstytucji, który ocenił, że Ruch Identarystów prowadzi działalność sprzeczną z konstytucją RFN. Media informują jednak, że członkowie AfD, np. Georg Pazderski, zwracali uwagę na zbieżność celów pomiędzy tymi środowiskami³².

Co prawda AfD prezentowała się jako partia ruchu (*Bewegungspartei*), ale trzeba zaznaczyć, że ten termin jest różnie rozumiany i przyjmowany wśród jej polityków, np. Alexandra Gaulanda i Hansa-Christopha Berndta.

Pierwszy twierdzi, że jego ugrupowanie nie jest partią ruchu, a drugi przeciwnie – uważa, że poziom poparcia dla AfD wzrósł dzięki współpracy z ruchami protestu przeciwko rządowi A. Merkel i jest bliski postrzegania AfD jako partii wykorzystującej demonstracje do realizacji swoich celów.

Wyjaśnienie terminu „partia ruchu” ma wiele źródeł, np. odnoszących się do dyskursu prowadzonego przez polityków lub definicji kreowanych przez badaczy partii

³⁰ K. Kamińska-Korolczuk, *Nowy prawicowy populizm w niemieckim systemie partyjnym*, [w:] *Nowe partie...*, s. 93.

³¹ R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*, Wydawnictwo „Post Factum”, Katowice 2020, s. 92.

³² N. Lindner, *Die AfD und die Identäre Bewegung Unterschiedliche Wege, gleiche Ziele?*, „Deutschlandfunk Kultur” [online], 29 I 2018 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.deutschlandfunkkultur.de/die-afd-und-die-identitaere-bewegung-unterschiedliche-wege-100.html>>; A. Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Instytut Zachodni, Poznań 2021, s. 249–276.

politycznych (Herbert Kitschelt, Dan Marcea, Lorenzo Mosca). Wskazuje się na szczególną rolę partii ruchu, która polega na komunikowaniu postulatów i emocji wyrażanych przez demonstrujących w kierunku elit sprawujących władzę.

Tabela 2. Obawy wyrażane przez społeczeństwo Brandenburgii

Zapytanie o poczucie obawy	Bardzo silne lub silne poczucie obawy	Słabe obawy/ brak obaw
Zmiany klimatyczne zniszczą podstawy utrzymania	69%	29%
Wkrótce znacznie wzrośnie przestępczość	58%	41%
Nastąpi wzrost wpływu islamu w Niemczech	54%	44%
Nastąpi poczucie utraty niemieckiej kultury i języka	49%	50%
Nastąpi duża zmiana stylu życia w Niemczech	45%	53%
Młodzi wyprowadzą się z okolicy i starsi pozostaną sami	37%	62%
Wkrótce nastąpi niemożność utrzymania obecnego standardu życia	31%	67%

Źródło: *Wahlreport Landtagswahl...*, s. 28.

W Niemczech i Francji, najczęściej wyjaśniając genezę Zielonych, zaznaczano, że określenie „partia ruchu” oznacza „instytucjonalizację części nowych ruchów społecznych”³³ poprzez włączanie się do systemu partyjnego nowych, wyrosłych na gruncie ruchów społecznych ugrupowań, które przystąpiły do rozbudowania instytucjonalnych struktur oraz rozszerzenia bazy członkowskiej.

Alexander Gauland i Alice Weidel twierdzili, że partia chce być tubą ruchów protestu, pośrednikiem między tłumem na ulicach a parlamentem. Dlatego też AfD współpracowała z Verein Zukunft Heimat w Cottbus, wspólnie organizując demonstracje przeciwko polityce „gościnności” Angeli Merkel³⁴. Na stronie internetowej brandenburskiej AfD przedstawiono czteropunktowy program działań w regionie. Partia zaprezentowała się jako funkcjonująca poprzez partycypację, gotowa do kontaktu z obywatelami i realizowania polityki informacyjnej. Deklarowała również przeprowadzanie sondaży online i konsultacji społecznych. Partia zaznaczała także, że nie kieruje się polityczną poprawnością i dyskutuje otwarcie na tematy, które są unikane przez partie dłużej działające w systemie politycznym.

AfD:

- krytykuje politykę europejską i biurokrację europejską,
- opowiada się za wartościami konserwatywnymi i liberalizmem,

³³ C. Hangen, Les Verts, w: S. Ruß, J. Schild, J. Schmidt, I. Stephan (red.), *Parteien in Frankreich Kontinuität und Wandel in der V. Republik*, Leske+Budrich, Opladen 2010, s. 256.

³⁴ *Gauland greift Meuthen an*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” [online], 20 XII 2020 [dostęp: 31 VII 2023]: <<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/bewegungspartei-erhalten-gauland-greift-meuthen-an-17111393.html>>; M. Minkenber, T. Sündermann, *Das Verhältnis von AfD und rechtsradikalen Bewegungen in Brandenburg. Der Fall Zukunft Heimat in Cottbus*, [w:] *Rechtsparteien in Brandenburg...*, s. 245–246.

- postuluje wspieranie instytucji rodziny,
- opowiada się za członkostwem w Unii Europejskiej, która będzie mniej ingerowała w sprawy wewnętrzne państw członkowskich.

Innym z postulatów AfD jest realizacja socjalnej gospodarki rynkowej. Alternatywa dla Niemiec prezentuje się jako partia „społeczeństwa środka, która nie podporządkowuje się tradycyjnemu schematowi podziału na prawicę i lewicę”³⁵. Oddział AfD w Brandenburgii opowiada się za zastąpieniem funkcji pełnomocnika ds. równouprawnienia pełnomocnikiem ds. rodziny. Liderka ugrupowania Birgit Bessin podkreślała wielokrotnie, że partia opowiada się za równouprawnieniem, ale jest przeciwko parytetom³⁶.

Między izolacją a poparciem

Kontrowersyjna polityka AfD na terenie Niemiec powoduje, że ugrupowanie jest izolowane przez partie zasiadające w Bundestagu od dawna, które odrzucają możliwość wchodzenia z nią w koalicję. Partie polityczne uważają za zniewagę forsowanie działań lub sukces w głosowaniu dotyczącym ubiegania się o urząd, jeśli sukces zależy od głosów AfD³⁷. Uważają, że działania tej partii naruszają konstytucyjny porządek w Niemczech i nie należy z AfD współpracować³⁸. Sukces Alternatywy dla Niemiec

³⁵ *Vier Argumente, bei der AfD mitzumachen*, „Alternative für Deutschland” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://afd-brandenburg.de/landesprogrammarbeit/>>.

³⁶ *Birgit Bessin | Gleichstellungsbeauftragte durch Familienbeauftragte ersetzen*, „You Tube. AfD-Fraktion Brandenburg” [online], 26 I 2020 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=qMPxRHJJ3iI>>.

³⁷ W Brandenburgii komentowano sytuację dotyczącą wyboru w lutym 2020 r. premiera Turynгии Thomasa Kemmericha z FDP. Ponieważ na polityka zagłosowali wtedy parlamentarzyści z AfD, wybuchł skandal, w następstwie którego Kemmerich podał się do dymisji. Utworzona wtedy koalicja rządząca (Partia Lewicy, SPD i Zieloni) na czele z Bodo Ramelowem z Partii Lewicy nie posiada obecnie większości w parlamencie krajowym. We wrześniu 2023 r. kontrowersyjną sprawą stało się głosowanie w Turynгии dotyczące obniżenia podatku z tytułu zakupu gruntu z 6,5 na 5 proc. Protesty społeczne w Niemczech wynikały z poparcia inicjatywy przy udziale głosów AfD.

³⁸ Ustępy 2 i 3 art. 21 Konstytucji RFN stanowią: (2) Partie polityczne, których cele lub działalność ich zwolenników ukierunkowane są na podważanie lub obalenie wolnościowo-demokratycznych zasad ustroju bądź zagrażają istnieniu Republiki Federalnej Niemiec, są niezgodne z Konstytucją; (3) Partie polityczne, których cele lub działalność ich zwolenników nakierowane są na podważanie lub obalenie wolnościowo-demokratycznych zasad ustroju bądź zagrażają istnieniu Republiki Federalnej Niemiec, są wykluczone z możliwości finansowania ze środków budżetu państwa. W przypadku stwierdzenia podstaw do wykluczenia partii te i subwencje dla tych partii nie są również objęte ulgami podatkowymi; (4) Decyzję o niezgodności z konstytucją na podstawie ust. (2) oraz o wykluczeniu z finansowania ze środków budżetu państwa na podstawie ust. (3) podejmuje Federalny Trybunał Konstytucyjny. *Ustawa zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec*, Deutscher Bundestag, 28 VI 2022: <<https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80205000.pdf>> [dostęp: 31 VII 2023]. Natomiast Konstytucja Kraju Związkowego Brandenburgii stanowi w art. 20 o wolności zrzeszania się, co oznacza, iż: (1) Wszyscy ludzie mają prawo do zakładania partii, związków, zrzeszeń, stowarzyszeń i innych organizacji oraz do wstępowania do nich. Wszystkie organizacje mają prawo do swobodnego i samodzielnego określania swych wewnętrznych struktur.

w Brandenburgii był odpowiedzią na obawy przed osłabieniem znaczenia Niemiec i nowymi wyzwaniami wynikającymi z następstw kryzysu migracyjnego czy ekonomiczno-społecznych skutków pandemii COVID-19. Wzrost poparcia ugrupowania wynikał ze zmian w środowisku lokalnym oraz narastającej frustracji, spowodowanej kosztami problemów społecznych i gospodarczych (m.in. kryzysu migracyjnego, klimatycznego, zdrowotnego czy wojny na Ukrainie). W Brandenburgii nasilił się sprzeciw społeczny wobec rządzącej tam koalicji kenijskiej oraz nastąpił wzrost poparcia dla AfD.

W 2022 r. AfD w Brandenburgii liczyła 1340 członków, w 2023 ma ich już 1600³⁹. Ugrupowanie w przewidzianych na 2024 r. wyborach będzie dążyło do powiększenia poparcia społecznego, zdobytego dzięki krytyce polityki rządu Republiki Federalnej Niemiec oraz nasileniu się nastrojów eurosceptycznych.

Alternatywa dla Niemiec nie jest jednak wolna od wewnętrznych, personalnych konfliktów. Dopiero podczas zjazdu brandenburskiej AfD 9 i 10 kwietnia 2022 r. został przeprowadzony wybór przewodniczącego po tym, jak w 2020 r. Andreas Kalbitz został odsunięty od władzy. Przywództwo przejęła Birgit Bessin, przedstawicielka odłamu Skrzydło. Bessin działa w AfD od 2013 r., rok później zdobyła miejsce w landtagu i w 2019 r. odnowiła mandat⁴⁰. Krytykuje działalność ekologicznej organizacji Letzte Generation, która metodami naruszającymi porządek społeczny domaga się ochrony środowiska. Zarzuca aktywistom klimatycznym działania radykalne i nacechowane terroryzmem⁴¹. Mimo że także przedstawiciele innych partii politycznych, m.in. minister sprawiedliwości Marco Buschmann, potępiają akcje Letzte Generation, to brakuje porozumienia między AfD i innymi partiami w sprawie polityki ekologicznej. Alternatywa dla Niemiec bojkotuje popieranie Zielonego Ładu w Unii Europejskiej i przestrzega przed „histerią klimatyczną”⁴². Bessin krytykowała działania rządu w trakcie pandemii

(2) Organizacje, które ze względu na swój cel lub działalność naruszają Konstytucję lub ustawy karne lub też wymierzone są przeciwko porozumieniu między narodami, winny być na podstawie ustawy poddane ograniczeniom lub zakazane. (3) Wewnętrzny ustroj partii i ruchów obywatelskich, których działalność nakierowana jest na zadania publiczne i które wywierają wpływ na opinię publiczną, musi być zgodny z zasadami demokratycznymi. Należy zagwarantować im wolność współkształtowania woli politycznej. *Konstytucja Kraju Związkowego Brandenburgia z dnia 20.08.1992*, „Dziennik Ustaw i Rozporządzeń”: <https://www.landtag.brandenburg.de/media_fast/6/Landesverfassung-PL_01_2022_web.pdf> [dostęp: 5 XI 2023].

³⁹ T. Metzner, *AfD will in Brandenburg regieren: Kampfansage auf Landesparteitag in Jüterbog*, „Tagesspiegel” [online], 23 IV 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.tagesspiegel.de/potsdam/brandenburg/afd-will-in-brandenburg-regieren-kampfansage-auf-landesparteitag-in-jueterbog-9704360.html>>.

⁴⁰ *AfD in Brandenburg: Birgit Bessin gewinnt die Wahl in Prenzlau – Partei hat neuen Landesvorsitz*, „Märkische Oderzeitung” [online], 9 IV 2022 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.moz.de/nachrichten/brandenburg/afd-in-brandenburg-landesparteitag-in-prenzlau-hat-begonnen-kampfkandidatur-um-den-vorsitz-63801373.html>>.

⁴¹ *Einer weiteren Radikalisierung von sog. Klima-„Aktivisten” zuvorkommen – Keine Generation Grüne RAF!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=yyIcYkRTJ6g>>.

⁴² *Auflösung bis Reform: AfD berät EU-Programm, „ZDF”* [online], 6 VIII 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.zdf.de/nachrichten/politik/deutschland/afd-parteitag-wahlprogramm-europa-wahl-100.html>>.

COVID-19 oraz ograniczenia wolności wobec obywateli i była przeciwna obowiązkowym szczepieniom. Uważała, że taka polityka prowadzi do „totalitarnego reżimu”, i twierdziła, że następstwem działań władz podczas pandemii są podziały w społeczeństwie niemieckim, poczucie upokarzania oraz obawy przed wyrażaniem opinii⁴³.

Brandenburska AfD podczas lokalnego zjazdu w Jüterbogu w kwietniu 2023 r. uchwaliła Rezolucję na rzecz pokoju. Partia opowiedziała się za wycofaniem obcych wojsk, a Bessin postulowała wycofanie broni atomowej z Niemiec. AfD podtrzymała sprzeciw wobec militarnego wspierania Ukrainy. Partia opowiada się za kontynuowaniem zaopatrywania Niemiec w gaz z Rosji i jest przeciwna sankcjom wobec Moskwy⁴⁴. Promoskiewskim politykiem w AfD jest poseł Brandenburgii Steffen Kotré, rzecznik AfD ds. polityki energetycznej reprezentujący okręg Dahme-Spreewald. Poseł do Bundestagu wystąpił w programie objętego sankcjami propagandysty Władimira Sołowjowa, w którym poparł rosyjską politykę⁴⁵. Kontrowersyjnym krokiem było także utworzenie przez Jürgena Elsässera, polityka AfD, proputinowskiej organizacji Wschodni Wiatr (Ostwind), która ma ogólnoniemiecki zasięg i dąży do pozyskania zwolenników w Brandenburgii⁴⁶. Polityka AfD budzi niepokój także w Polsce. Rząd w Warszawie wystosował Komunikat w związku z wypowiedzią Alexandra Gaulanda w Bundestagu 9 czerwca 2021 r. Polityk AfD, wypowiadając się na temat rocznicy napadci dokonanej przez Niemcy na Rosję 22 czerwca 1941 r., bronił paktu Ribbentrop–Mołotow oraz oskarżał Polskę o utrudnianie porozumienia między Rosją, Wielką Brytanią i Francją⁴⁷.

W lipcu 2023 r. brandenburski urząd ochrony konstytucji stwierdził, że obserwowana przez tę instytucję od 2019 r. młodzieżówka AfD w Brandenburgii (Junge Union) prowadzi działalność zagrażającą demokracji, bezpieczeństwu i pokojowi⁴⁸.

⁴³ *Kinder sind und waren keine Corona-Pandemie-Treiber!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=goP-ieDvtWU>>; *Auf der Straße entsteht ein soziales Miteinander – gegen die Impfpflicht!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=35tU1sJ6vwg>>.

⁴⁴ T. Metzner, *AfD...; Frieden schaffen ohne Waffen!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=kiJODXUn1Ss>>.

⁴⁵ K. Schmidt, *Auftritt in russischer Propaganda-Show – Steffen Kotré verteidigt sich mit Medienschelte*, „Märkische Oderzeitung” [online], 3 II 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <https://www.moz.de/nachrichten/brandenburg/afd-politiker-aus-brandenburg-auftritt-in-russischer-propaganda-show-_steffen-kotre-verteidigt-sich-mit-medien-schelte-69006323.html>.

⁴⁶ A. Speit, *Rechtsextreme und der Ukraine-Krieg: Verein für rechte Putinfreunde*, „TAZ” [online], 2 II 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://taz.de/Rechtsextreme-und-der-Ukraine-Krieg!/5909638/>>.

⁴⁷ *Komunikat ws. wypowiedzi Alexandra Gaulanda w Niemieckim Bundestagu 9 czerwca 2021 r.*, „Serwis Rzeczypospolitej Polskiej” [online], 10 VI 2021 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.gov.pl/web/niemcy/komunikat-ws-wypowiedzi-alexandra-gaulanda-w-niemieckim-bundestagu-9-czerwca-2021-r>>.

⁴⁸ *Verfassungsschutz stuft AfD-Jugendorganisation als gesichert rechtsextremistische Bestrebung hoch. Stübgen: „Ja Brandenburg ist Gefahr für unsere Jugend, unsere Demokratie, unsere Freiheit und unsere Sicherheit”*, „Ministerium des Innern und für Kommunales Brandenburg” [online], 12 VII 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://mik.brandenburg.de/mik/de/start/service/presse/pressemitteilungen/detail-pm-und-meldungen/~12-07-2023-ja-brandenburg#>>.

Pomimo krytyki na rok przed zaplanowanymi na 22 września 2024 wyborami w Brandenburgii sondaże wskazują, że AfD uzyskałaby 32% poparcia, SPD 20%, CDU 18%, Zieloni i Partia Lewicy po 8%, BVB/Freie Wähler 6%, FDP 4%. Liderami na listach wyborczych są Dietmar Woidke (SPD), Jan Redmann (CDU), Benjamin Raschke (Zieloni), Sebastian Walter (Partia Lewicy), Zyon Braun (FDP), Christoph Berndt lub Birgit Bessin (AfD), Péter Vida (BVB/Freie Wähler). Igor Göldner napisał na łamach „Märkische Allgemeine Zeitung”, że jest to trudna sytuacja dla utworzonej po wyborach w 2019 r. koalicji (CDU, SPD i Zieloni), która po wyborach nie miałaby w landtagu większości głosów. Wszystkie partie wykluczają możliwość wejścia w koalicję z AfD, dodatkowo CDU nie dopuszcza możliwości rządzenia z Partią Lewicy.

Wśród polityków CDU są też głosy wykluczające współpracę koalicyjną z Zielonymi. Konflikt pomiędzy znaną lewicową polityk Sahrą Wagenknecht a Partią Lewicy oraz deklaracja utworzenia na początku 2024 r. ze stowarzyszenia Sojusz Sahry Wagenknecht partii politycznej także zwiększają niepewność, jak ukształtuje się system władzy w Niemczech. Dotychczas Wagenknecht na bazie krytyki programu Partii Lewicy oraz polityki USA wobec wojny rosyjsko-ukraińskiej z sukcesem odbieraniu poparcie SPD i Partii Lewicy. Obserwatorzy wyrażają obawy, czy partia Wagenknecht może stanowić na lewym skrzydle partii politycznych podobną rolę jak AfD na prawicy, osłabiając od dawna funkcjonujące w niemieckiej przestrzeni politycznej ugrupowania. Pod znakiem zapytania stoi współpraca CDU, SPD i BVB/Freie Wähler jako alternatywa dla rządu CDU, SPD i Zieloni. SPD walczy o odnowienie zdobytej w 1990 r. władzy, chociaż rząd premiera Dietmara Woidke mierzy się ze spadkiem poparcia⁴⁹.

Podsumowanie

Wkroczenie AfD do systemu partyjnego Brandenburgii wywołało w społeczeństwie poczucie niepewności, jaka będzie przyszłość niemieckiej demokracji. Ciągły wzrost poparcia dla AfD odzwierciedla wysoką polaryzację systemu partyjnego w Brandenburgii i wymaga rozważnej i skutecznej strategii podczas kampanii wyborczej w 2024 r. Alternatywa dla Niemiec, pozostając dotychczas w opozycji, prezentowała się jako reprezentant tych obywateli, którzy czują, że ich głosy są niedostatecznie uwzględniane przez partie będące u władzy. Korzystała z atutu nowości na niemieckiej scenie politycznej, ale artykułowała poglądy typowe dla wielu ruchów i partii politycznych w Europie, które uznały, że ich państwo niedostatecznie sprawnie reaguje na kryzysy, tj. kryzys strefy euro, migracyjny, pandemiczny, wyzwania ekologiczne czy wojnę na Ukrainie. Poczucie niepewności i obawy przed zmianami wpłynęły na wzrost konfliktów, które trudno przewidywać nawet w państwie o stabilnej kulturze politycznej tradycyjnymi metodami spierania się i debatowania. Ze względu na pamięć historyczną

⁴⁹ I. Göldner, *AfD im Höhenflug: Wird Brandenburg unregierbar?*, „Märkische Allgemeine Zeitung” [online], 22 IX 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.wahlergebnisse.brandenburg.de/wahlen/LT2014/tabelleLand.html>>. ; dpa, *Wagenknecht-Partei in Brandenburg im Aufbau – Forscher sieht Potenzial*, Berliner Zeitung”, [online], 24 I 2024, [dostęp: 4 VIII 2024]: <<https://www.berliner-zeitung.de/news/wagenknecht-partei-in-brandenburg-im-aufbau-forscher-sieht-potenzial-li.2179933>>.

o polityce faszystowskich Niemiec w odbiorze działań AfD szczególną rolę odgrywają emocje i obawy związane z możliwością utraty poczucia bezpieczeństwa i pokoju, a także edukacja i socjalizacja polityczna związana z respektowaniem zasady ochrony godności człowieka.

Abstract

Alternative for Germany in Brandenburg -political demands and realisation

The goal of this article is analysis of the perception and support for the activities of the Alternative for Germany (AfD) in Brandenburg through the submitted postulates, represented attitudes, program documents, and the activity of politicians. The reasons for defining AfD as a conservative protest and movement party as well as a populist and radical group were analyzed. The AfD's opposition to the policies of the SPD, CDU and Greens coalition triggered reactions and actions of political and social actors in Brandenburg, proving the evolution of political culture in Germany and influencing the perception of sustainable development, the functioning of democracy and reflecting a heated debate on the ongoing multi-faceted transformation of social and economic life in Europe.

Keywords: Alternative for Germany, Brandenburg, extremism.

Bibliografia

- AfD in Brandenburg: Birgit Bessin gewinnt die Wahl in Prenzlau – Partei hat neuen Landesvorsitz*, „Märkische Oderzeitung” [online], 9 IV 2022 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.moz.de/nachrichten/brandenburg/afd-in-brandenburg-landesparteitag-in-prenzlau-hat-begonnen-kampfkandidatur-um-den-vorsitz-63801373.html>>.
- AfD: Pressekonferenz zu den Landtagswahlen in Brandenburg und Sachsen am 02.09.19*, „You Tube. Phoenix” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=0ub2rMEZg4U>>.
- Andreas Kalbitz: Frau, Karriere, Lebenslauf – Was Sie über den AfD-Kandidaten wissen müssen*, „Merkur” [online], 2 IX 2019 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.merkur.de/politik/andreas-kalbitz-frau-karriere-lebenslauf-alle-infos-zu-afd-kandidaten-zr-12929007.html>>.
- Auf der Straße entsteht ein soziales Miteinander – gegen die Impfflicht!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=35tU1sJ6vwg>>.
- Auflösung bis Reform: AfD berät EU-Programm*, „ZDF” [online], 6 VIII 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.zdf.de/nachrichten/politik/deutschland/afd-parteitag-wahlprogramm-europawahl-100.html>>.
- Avram R., Analyse der Wählerwanderungen. Nur 40 Prozent der Wähler blieben ihrer Partei treu*, „RBB 24” [online], 3 IX 2019 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.rbb24.de/politik/wahl/Landtagswahl/beitraege/landtagswahl-brandenburg-waehlerwanderung-nichtwaehler-analyse.html>>.

- Berger J.M., *Extremism*, The MIT Press, Cambridge 2018.
- Berger S., *The Alternative für Deutschland (AfD) and Its Appeal to Workers – with Special Reference to the Ruhr Region of German*, „Totalitarianism and Democracy” 2022, vol. 1.
- Birgit Bessin | *Gleichstellungsbeauftragte durch Familienbeauftragte ersetzen*, „You Tube. AfD-Fraktion Brandenburg” [online], 26 I 2020 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=qMPxRHJJ3iI>>.
- Crome E., *AfD. Eine Alternative?*, Verlag Das Neue Berlin, Berlin 2015.
- Demuth Ch., *Rechtsextreme und Rechtsradikale Parteien in Brandenburg*, [w:] *Parteien in Brandenburg*, Hrsg. J. Lempp, BeBra Wissenschaft, Berlin 2008.
- dpa, *Wagenknecht-Partei in Brandenburg im Aufbau – Forscher sieht Potenzial*, Berliner Zeitung”, [online], 24 I 2024, [dostęp: 4 VIII 2024]: <https://www.berliner-zeitung.de/news/wagenknecht-partei-in-brandenburg-im-aufbau-forscher-sieht-potenzial-li.2179933>
- Eatwell R., Goodwin M., *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*, Wydawnictwo „Post Factum”, Katowice 2020.
- Einer weiteren Radikalisierung von sog. Klima-„Aktivisten” zuvorkommen – Keine Generation Grüne RAF!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=yyIcYkRTJ6g>>.
- Frieden schaffen ohne Waffen!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=kiJODXUn1Ss>>.
- Gauland greift Meuthen an*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” [online], 20 XII 2020 [dostęp: 31 VII 2023]: <<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/bewegungspartei-erhalten-gauland-greift-meuthen-an-17111393.html>>.
- Göldner I., *AfD im Höhenflug: Wird Brandenburg unregierbar?*, „Märkische Allgemeine Zeitung” [online], 22 IX 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.wahlergebnisse.brandenburg.de/wahlen/LT2014/tabelleLand.html>>.
- Göldner I., *Tesla-Effekt: Brandenburgs Wirtschaft wächst stark*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 23 IX 2023.
- Göldner I., Josten J., „*Elitenmonitor*”: *Kaum Ostdeutsche in Führungsjobs*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 21 IX 2023.
- Hangen C., Les Verts, w: S. Ruß, J. Schild, J. Schmidt, I. Stephan (red.), *Parteien in Frankreich Kontinuität und Wandel in der V. Republik*, Leske+Budrich, Opladen 2010
- Haszczyński J., *Niemiecki kontrwywiad zajmuje się AfD*, „Rzeczpospolita”, 12 III 2020.
- Heinze A.-S., *Zum schwierigen Umgang mit der AfD in den Parlamenten: Arbeitsweise, Reaktionen, Effekte*, „Zeitschrift für Politikwissenschaft” 2020, vol. 31.
- Heusmann F., *Die Mitte rückt nach rechts*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 22 IX 2023.
- Janicka I., *Niemieckie partie polityczne. Vademecum*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Staszica, Piła 2008.
- Jendroszczyk P., *AfD pragnie się ucywilizować*, „Rzeczpospolita”, 29 IX 2020.
- Jun U., Niedermayer O., *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2021. Neueste Entwicklungen des Parteienwettbewerbs in Deutschland*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2023.
- Kałabunowska A., *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Instytut Zachodni, Poznań 2021.
- Kamińska-Korolczuk K., *Nowy prawicowy populizm w niemieckim systemie partyjnym*, [w:] *Nowe partie i ruchy polityczne*, red. K. Walecka, K. Wojtas, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2017.
- Kinder sind und waren keine Corona-Pandemie-Treiber!*, „You Tube. Birgit Bessin – AfD Brandenburg” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.youtube.com/watch?v=goP-icDvtWU>>.

- Kokot M., *Niemieckiej AfD grozi rozłam. Umiarkowani działacze donoszą służbom na skrajnie prawicową ekstremę*, „Gazeta Wyborcza”, 3 VIII 2020.
- Komunikat ws. wypowiedzi Alexandra Gaulanda w Niemieckim Bundestagu 9 czerwca 2021 r., „Serwis Rzeczypospolitej Polskiej” [online], 10 VI 2021 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.gov.pl/web/niemcy/komunikat-ws-wypowiedzi-alexandra-gaulanda-w-niemieckim-bundestagu-9-czerwca-2021-r>>.
- Konstytucja Kraju Związkowego Brandenburgia z dnia 20.08.1992, „Dziennik Ustaw i Rozporządzeń”: <https://www.landtag.brandenburg.de/media_fast/6/Landesverfassung-PL_01_2022_web.pdf> [dostęp: 5 XI 2023].
- Kopke Ch., Lorenz-Milord A., *Von der Rechtsabspaltung der CDU zur rechtsextremen „Bewegungspartei”*, [w:] *Rechtsparteien in Brandenburg. Zwischens Wahlalternative und Neonazismus 1990–2020*, Hrsg. G. Botsch, Ch. Schulze, BeBra Wissenschaft Verlag, Berlin 2021.
- Köpsell L., Peters K., *Immer weniger Jugendliche engagieren sich politisch*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 19 IX 2023.
- Krasuski J., *Historia RFN*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1987.
- Der Landeswahlleiter – Brandenburger, Wahlergebnisse*, „Land Brandenburg” [online], 1 IX 2019 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.wahlergebnisse.brandenburg.de/wahlen/LT2019/tabelleLand.html>>.
- Landtagswahl-Programm für Brandenburg 2019*, Alternative für Deutschland, Potsdam 2019: <https://afd-brandenburg.de/wp-content/uploads/2019/06/Wahlprogramm_Brandenburg_2019_ohne_kapitelbilder_kommentare_acc2144-01-06-19-final.pdf> [dostęp: 5 XI 2023].
- Lindner N., *Die AfD und die Identitäre Bewegung Unterschiedliche Wege, gleiche Ziele?*, „Deutschlandfunk Kultur” [online], 29 I 2018 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.deutschlandfunkkultur.de/die-afd-und-die-identitaere-bewegung-unterschiedliche-wege-100.html>>.
- Lorenz A., Anter A., Reutter W., *Politik und Regieren in Brandenburg*, Springer VS, Wiesbaden 2016.
- Maas S., *Kulturprogramm der AfD. Gegen die „Ideologie des Multikulturalismus”*, „Deutschlandfunk” [online], 29 IV 2016 [dostęp: 31 VII 2023]: <<https://www.deutschlandfunk.de/kulturprogramm-der-afd-gegen-die-ideologie-des-100.html>>.
- Manifest gegen den Linkstrend in der CDU*, „Medrum” [online], 15 II 2010 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://medrum.de/content/manifest-gegen-den-linkstrend-der-cdu>>.
- Metzner T., *AFD will in Brandenburg regieren: Kampfansage auf Landesparteitag in Jüterbog*, „Tagesspiegel” [online], 23 IV 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://www.tagesspiegel.de/potsdam/brandenburg/afd-will-in-brandenburg-regieren-kampfansage-auf-landesparteitag-in-juterbog-9704360.html>>.
- Minkenberg M., Sündermann T., *Das Verhältnis von AfD und rechtsradikalen Bewegungen in Brandenburg. Der fall Zukunft Heimat in Cottbus*, [w:] *Rechtsparteien in Brandenburg. Zwischens Wahlalternative und Neonazismus 1990–2020*, Hrsg. G. Botsch, Ch. Schulze, BeBra Wissenschaft Verlag, Berlin 2021.
- Moroska-Bonkiewicz A., *Radykalizacja niemieckiej sceny politycznej. Fenomen sukcesu Alternatywy dla Niemiec w wyborach do Bundestagu w 2017 r.*, „E-Politikon” 2017, nr 23.
- Nitschke A., *Partie protestu w Niemczech. W poszukiwaniu kryterium wyróżniającego*, [w:] *Partie protestu w Polsce i w Europie, Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*, red. A. Pacześniak, M. Winclawska, Echo, Wrocław–Toruń 2013.

- Nowe partie i ruchy polityczne, red. K. Walecka, K. Wojtas, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2017.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, Wydawnictwo Naukowe „PWN”, Warszawa–Kraków 1999.
- Oschmann D., *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung*, Ullstein Verlag, Berlin 2023.
- Parteien in Brandenburg*, Hrsg. J. Lempp, BeBra Wissenschaft, Berlin 2008.
- Partie protestu w Polsce i w Europie, Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*, red. A. Paczeński, M. Winclawska, Echo, Wrocław–Toruń 2013.
- Protestaktionen für gute Bildung*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 25 IX 2023.
- Rechtsparteien in Brandenburg. Zwischens Wahlalternative und Neonazismus 1990–2020*, Hrsg. G. Botsch, Ch. Schulze, BeBra Wissenschaft Verlag, Berlin 2021.
- Reutter W., *Wahlen und Parteien in Brandenburg*, [w:] A. Lorenz, A. Anter, W. Reutter, *Politik und Regieren in Brandenburg*, Springer VS, Wiesbaden 2016.
- Schmidt K., *Auftritt in russischer Propaganda-Show – Steffen Kotré verteidigt sich mit Medienscelte*, „Märkische Oderzeitung” [online], 3 II 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <https://www.moz.de/nachrichten/brandenburg/afd-politiker-aus-brandenburg-auftritt-in-russischer-propaganda-show-_steffen-kotre-verteidigt-sich-mit-medienscelte-69006323.html>.
- Speit A., *Rechtsextreme und der Ukraine-Krieg: Verein für rechte Putinfreunde*, „TAZ” [online], 2 II 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://taz.de/Rechtsextreme-und-der-Ukraine-Krieg/!5909638/>>.
- Stempin A., *Niemcy nieodwracalnie zmieniły kurs*, „Rzeczpospolita”, 3 X 2023.
- Toffler A., *Szok przyszłości*, Wydawnictwo „Zysk i Spółka”, Poznań 1998.
- Ustawa zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec*, Deutscher Bundestag, 28 VI 2022: <<https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80205000.pdf>> [dostęp: 31 VII 2023].
- Verfassungsschutz stuft AfD-Jugendorganisation als gesichert rechtsextremistische Bestrebung hoch. Stübgen: „JA Brandenburg ist Gefahr für unsere Jugend, unsere Demokratie, unsere Freiheit und unsere Sicherheit”*, „Ministerium des Innern und für Kommunales Brandenburg” [online], 12 VII 2023 [dostęp: 5 XI 2023]: <<https://mik.brandenburg.de/mik/de/start/service/presse/pressemitteilungen/detail-pm-und-meldungen/~12-07-2023-ja-brandenburg#>>.
- Vier Argumente, bei der AfD mitzumachen*, „Alternative für Deutschland” [online, dostęp: 5 XI 2023]: <<https://afd-brandenburg.de/landesprogrammarbeit/>>.
- Wahlreport Landtagswahl Brandenburg 2019. Eine Analyse der Wahl vom 01. September 2019*, Infatest Dimap, Berlin 2019: <https://www.infratest-dimap.de/fileadmin/user_upload/Wahlreport_BB_2019_leseprobe.pdf> [dostęp: 5 XI 2023].
- Wangemann U., *Flüchtlinge: Landkreise sehen sich am Ende ihrer Kapazität*, „Märkische Allgemeine Zeitung”, 20 IX 2023.
- Weisskircher M., *The Strength of Far-Right AfD in Eastern Germany: The East-West Divide and the Multiple Causes behind „Populism”*, „The Political Quarterly” 2020, No. 3.
- Werner A., *Was ist, was will, wie wirkt die AfD*, Das Neue ISP Verlag, Köln–Karlsruhe 2015.
- Wolff-Powęska A., *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Instytut Zachodni, Poznań 1998.
- Ziemer K., *Nacjonalistyczne partie polityczne skrajnej prawicy w Republice Federalnej Niemiec*, [w:] *Nowe partie i ruchy polityczne*, red. K. Walecka, K. Wojtas, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2017.